

УДК 930-051М.Грушевський:39(=161.2):728(477.46-22)

Михайло ГЛУШКО

МАЛОВІДОМЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО

Йдеться про маловідому етнографічну розвідку Марка Грушевського «З життя селян на Чигиринщині», яка стосується народних звичаїв, обрядів, вірувань, повір'їв та ворожін'я, пов'язаних із зведенням нового житла і вселенням до нього. Оцінюється наукове значення та місце цієї праці у загальній системі українського народознавства кінця ХІХ — початку ХХ ст., аналізуються наявні у ній рідкісні з дослідницького погляду етнографічні відомості, зокрема і такі, як визначення на основі сновидінь «чистого» місця під новобудову, зведення зусиллями жінок старшого віку традиційної для української хати глинобитної печі тощо.

Ключові слова: етнологія, Марко Грушевський, Середнє Подніпров'я, народне будівництво, звичаї, обряди, вірування, повір'я.

© М. ГЛУШКО, 2017

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (135), 2017

Марко Грушевський (1865—1938) відомий українській науковій громадськості як етнограф, фольклорист, педагог та церковний діяч. Найчастіше ім'я народознавця згадується в контексті студіювання дитячої субкультури. Справді, його монографічна праця «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу», яка побачила світ у 1906—1907 рр. у неперіодичному виданні Наукового товариства імені Шевченка у Львові «Матеріяли до українсько-руської етнології» (т. 8, 9), стала однією з найпомітніших подій української етнографії початку ХХ ст. На думку Зенона Кузеля, який за дорученням Етнографічної комісії безпосередньо долучився до опрацювання рукописних матеріалів Марка Грушевського¹, велика цінність його дослідження передусім у колективності. «Автор реєстрував пильно вислови і погляди оповідачів і оповідачок і зібрав усе в одну цілість, стараючи ся нічого не змінювати. Звідси мають його матеріяли велику свіжість і виглядають, як би вихоплені з уст народа; до того велика частина матеріялу записана самими селянами в їх звичайнім, розмовнім і барвним стилю. Зі збірки можна дійсно пізнати досить вірно деякі сторони селянського життя: особливо важна вона для пізнання психології українського села і українських селян. Перед

¹ Це доручення на початку 1900-х рр. було цілком доречним, позаяк уже тривалий період Марко Грушевський числився звичайним членом НТШ у Львові. Зокрема, до лав Товариства його прийняли на засіданні Виділу (Президії) 18 жовтня 1895 р. (протокол № 7), на якому головував Олександр Барвінський, а обов'язки секретаря виконував Остап Макарушка [1, арк. 30]. Цього ж року Марко Федорович сплатив перші членські внески в сумі п'ять рублів. Відтак його членські внески сягали: 1896 р. — три золоті ринські, 1897 р. — три золоті ринські, 1898 р. — три золоті ринські, 1898 р. — три золоті ринські, 1899 р. — два золоті ринські [2, арк. 74 зв]. Сумлінним платником членських внесків він був до 1912 р. включно [3, арк. 38]. До речі, у «Книзі дійсних членів Товариства імені Шевченка» станом на 1895 р. Марко Грушевський значиться під № 219 [2, арк. 74 зв.], станом на 1912 р. — під № 57 [3, арк. 38], а напередодні Першої світової війни чи на її початку (1914 р.) — вже під № 53 [4, арк. 27]. На зміну місця у списках НТШ у Львові впливали два основні чинники: виключення з його рядів злісних боржників із сплати членських внесків [6, с. 9—10] і смерть колег. Крім цього, в одному з архівних джерел чорнилом зазначено, що Марко Грушевський «укончен[ий] теолог» й олівцем дописано адресу: «Чигиринь Київ[скої] губ. в с. Суботово» [2, арк. 74 зв.]. В іншому документі фігурує інша адреса його проживання — «с. Таганча Чигиринського уѣзда Київ[скої] губ.» [3, арк. 38]. Насправді цей населений пункт належав до Канівського повіту Київської губ.

нами розвертають оповідачі свою душу і дозволяють нам вглянути в неї — в усі її бажання і болі; їх прості слова говорять зрозумілою мовою. І фактична вартість матеріалу дуже велика: у перше тут змальовано жите дитини і заходи коло неї» [19, с. II].

Загалом Марко Грушевський простежив шлях від зачаття нового життя до народження дитини, докладно описав різні звичаї, обряди, вірування, заботи тощо, які стосуються вагітної жінки, родопомічної баби, інших причетних до родильного ритуалу осіб. Чільне місце у дослідженні народознавця посіли основи народної педагогіки, місце нового члена суспільства в родині та сільській громаді, використання народної медицини під час догляду за немовлям, засоби впливу на його належний фізичний, розумовий і психологічний розвиток тощо. Саме з цих та інших причин праця «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» вже неодноразово привертала увагу сучасних українських науковців — Ярослави Левчук [24; 25; 26], Олени Боряк [5], Тамари Пацаї (Подольки) [28, с. 117—131; 29], К. Сьомової [38], а також витримала три окремі видання за роки незалежності України [9; 10; 11]. Прикметно, що найбільшим її популяризатором серед широкого читачького загалу є правнучка вченого — Я. Левчук [23, с. 37], старший науковий співробітник Інституту культурології Національної академії мистецтв України.

Часто згадують у сучасних етнологічних, етнопедagogічних та культурологічних студіях іншу народознавчу працю Марка Грушевського — статтю «Дитячі забавки та гри усякі», опубліковану в часописі «Киевская старина» (1904) [12].

Етнографічний характер має також його стаття «З життя селян на Чигиринщині» [13], однак, на відміну від двох зазначених досліджень, вона обділена увагою українських етнологів і досі. Оцінка її наукового значення та місця у загальній системі українського народознавства кінця XIX — початку XX ст. обмежується одним-двома рядками (в кращому випадку — одним-двома стислими абзацами) авторів (передусім істориків та краєзнавців), які вивчають життєвий і творчий шлях ученого [20, с. 134; 21, с. 77; 22, с. 93].

Такий стан зумовили різні причини, але передусім публікація цієї статті в єдиному випуску часопису «Український етнографічний збірник» (1914), ви-

хідні дані про який відсутній навіть у тематичних довідкових виданнях, що стосуються української періодики початку XX ст. Не значиться цей журнал і в бібліографічних та історіографічних працях з української етнології.

Стаття Марка Грушевського «З життя селян на Чигиринщині» стала доступною для широкого читачького загалу лише в 2002 р., коли її вдруге опублікували у другому номері часопису «Пам'ятки культури» — приуроченому Марку Грушевському спецвипуску. Дослідження підготував до друку та прокоментував окремі його дані Микола Кучеренко [14], науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

Іншим чинником, що спричинив «байдужість» етнологів до цієї розвідки Марка Грушевського, стала, можливо, її занадто загальна назва «З життя селян на Чигиринщині». Уточнюючий підзаголовок «Оселище»², як засвідчує побіжний огляд новітньої народознавчої літератури, також не привернув увагу етнографів до зазначеної статті. Принаймні безуспішними будуть спроби відшукати її назву, тим паче запозичений з неї фактографічний матеріал, у дослідженнях сучасних знавців традиційного житлово-господарського комплексу українців, зокрема і в монографічних працях, зміст яких повністю чи лише частково збігається з її тематикою — із звичаями, обрядами, віруваннями та іншими явищами духовної культури, що завжди супроводжували зведення нової оселі та вселення до неї [30, с. 255—288; 37; 41; 42, с. 298—303].

Єдиним ученим, що не пройшов мимо повз дослідження Марка Грушевського, була науковий співробітник Культурно-історичної комісії Всеукраїнської академії наук Людмила Шевченко (1895—1969), яка у здвоєному випуску загальновідомого наукового видання «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за 1926 р. опублікувала статтю «Звичаї, зв'язані з закладами будівлі» [43]. Зіставивши наявний в обох публікаціях фактографічний

² Назва «оселище» похідна від слова «оселість» [8, с. 65], яке своєю чергою вживається у значенні «осілість», «місце проживання» чи «житло». Термін «оселище» як місце проживання згадується й у автобіографії Марка Грушевського: «На Чигиринщині майже в жодному селі хто-небудь з роду Грушів мав своє *оселище* (курсив автора. — М. Г.), — і все на більш-менш довгий час» [17, с. 198].

матеріал, виявляємо запозичення Л. Шевченко цілих фрагментів зі статті Марка Грушевського, а одного разу дослідниця навіть згадала його першоджерело, пославшись на нього таким способом: «Шрамченко³, Етн[ографічний] Зб[ірник], 1914 р., ст. 47» [43, с. 91]. Щоправда, оцінюючи загальне наукове значення цієї праці Л. Шевченко, професор Львівського національного університету імені Івана Франка Роман Сілецький зауважив, що, використавши значний етнографічний матеріал з різних місцевостей України, вчена «розглядала його поза контекстом історичного розвитку народного житла, без урахування світоглядних уявлень українців, календарно-побутової та сімейної обрядовості, що й, очевидно, унеможливило з'ясування походження і змісту будівельних звичаїв та обрядів» [37, с. 11].

Справді, маловідоме дослідження Марка Грушевського стосується народного житла. Етнографічний матеріал автор зібрав переважно у рідному с. Худолівка Чигиринського повіту Київської губернії (нині — Чигиринського р-ну Черкаської обл.), а репрезентантами усної інформації були «старі люди», «гурти» та окремі особи, серед них і Грушиха, тобто рідна мати Марка — Мар'яна Йосипівна Грушевська (1841 — не раніше 1917) [14, с. 135 (примітки)]. Сама праця є цінною для української етнології хоча б тому, що стосується традиційного будівництва правобережної частини Середнього Подніпров'я як етнографічного району загалом і Черкащини як сучасної адміністративно-територіальної одиниці зокрема, які, на жаль, не надто часто згадувались у минулому і спорадично фігурують у сучасних народознавчих дослідженнях, тим більше з народного будівництва. Скажімо, суто джерелознавчий характер мають скупи етнографічні відомості про житло, які свого часу зібрав селянин Іван Лисак у с. Колодисте Звенигородського повіту Київської губернії (нині — Тальнівського р-ну Черкаської обл.), а відтак опрацював й опублікував Агатангел Кримський у відомій його праці «Звенигородщина» [18, с. 31—36].

Праця Марка Грушевського складається із 16 частин, які можна умовно вважати параграфами. Справа в тому, що виклад фактографічного матеріалу нагадує народні перекази чи оповідки. Інакше кажучи, дослідження має не лише етнографічну, а й

фольклористичну цінність. Якщо зважати також на те, що народознавець зберіг особливості місцевих говірок, то тоді його праця заслуговує на увагу й діалектологів, передусім тієї групи фахівців, які спеціально студіюють народну будівельну термінологію.

Виклад фактографічного матеріалу у формі народних переказів засвідчують назви більшості «параграфів» статті. Деякі заголовки розкривають головний зміст оповіді. Зважаючи на все сказане раніше, вважаємо за доцільне подати назви всіх складових дослідження «З життя селян на Чигиринщині»:

1. «Який добробут селян, таке і життя їх»⁴.
2. «Де і від чого залежить такий чи інший добробут селянина».
3. «За для доброго життя родини місце під оселище повинно (і по роцоту хазяйському, і по замітках людських) підхоже бути. Заводити оселю і жити в ній треба з думкою Божою».
4. «На токовищі не годить ся хату будувати і без Бога в душі не можна будлі де господарювати».
5. «Не можна хати становити на розпутті. Лиха искра поле спалить і сама счезне. Так і ті, хто ні людей не слуха, ні Бога не знає, сами загибають і других на загин зводять».
6. «По подвірю все йдець ся в господі».
7. «То не подвіре, коли господи всі цурають ся».
8. «Хитрять, щоб місце добре під двір свій роздобути».
9. «Стяганне на хату».
10. «Хату майструють».
11. «Хату підіймають».
12. «Хату доробляють».
13. «Хату мажуть».
14. «Піч бють».
15. «Входини».
16. «Застройки коло хати».

Отже, перелічивши зазначені назви, зауважуємо, що зміст статті Марка Грушевського охоплює декілька ключових блоків питань чи аспектів.

Перший аспект: добробут селянина залежить від способу життя загалом та наявності якісного житла зокрема. Цю думку автор підтверджує народними прислів'ями і приказками, частина яких відзначається оригінальністю: «Як рябка годують, так рябка і

³ Шрамченко О. — редактор часопису «Український етнографічний збірник».

⁴ Назви «параграфів» та особливості орфографії подаємо за передрукованим у часописі «Пам'ятки України» варіантом праці.

гавка»; «Хіба то людина, коли воно живе — «чи чорно, чи біло, аби було»?!»; «Своя хатка — пані-матка, а прийми — то чортові брат»; «Краще своє латане, ніж чуже хватане, чи то позичине воно було б, чи найняте, чи й дурничкою б припало» [14, с. 127]. Часто пересипані народним мудрослів'ям й інші частини дослідження Марка Грушевського, зокрема, на кшталт: «Як люде до Бога, то так Бог і до людей» [14, с. 128]; «Лиха іскра поле спалить і сама счезне: так і ті, хто ні людей не слухає, ні Бога не знає — сами загибають і других до загибуні зводять» [14, с. 130]; «Як в вусі, так тихо в вашій хаті» [14, с. 130]; «На бісові вибий увесь ліс, то біс таки біс!» [14, с. 130]; «Купи хату криту, сукню шиту, то не будеш мати каяття» [14, с. 132], «На віку, як на довгій ниві — всього трапляється» [14, с. 135] та ін.

Другий блок питань стосується самої селянської садиби та вибору місця для новобудови. Про це йдеться, фактично, у третій-восьмій народних оповідках. Важливо, що етнографічний матеріал Марка Грушевського про процес вибору місця для зведення нової будівлі стосується всіх трьох етапів, які докладно дослідив сучасний знавець будівельної обрядовості українців Р. Сілецький [37, с. 62—116]. Як відомо, на першому етапі зважали на суто практичні чинники, тобто вибирали таке місце під забудову, яке відповідало б передусім господарським вимогам і потребам. Під час другого і третього етапів вибору місця під нову споруду з'ясовували його придатність з погляду ритуально-символічної цінності.

За свідченнями інформаторів Марка Грушевського, на теренах Чигиринщини, як і в інших місцевостях України, «хати будували до сонця вікнами і скотині накрите до сонця обертали — от воно і в хаті оживляло всіх і в загороді гріло» [14, с. 127]. Коли вибирали місце під садибу («дворище»), то брали до уваги, «щоб не далеко до води було, не в балочці щоб припадало, коло пастівника недалеко» [14, с. 127]. Натомість поодинокі росіяни, які поселились у досліджуваному краї, за словами Грушихи, «на це не вважають, їм коли б над трахтом саме сісти, крамницю завести, заїзд задля проїздчих — оце їм найперше іде в розум» [14, с. 127].

Українські селяни Чигиринщини багато уваги приділяли прикметам і повір'ям, які супроводжували вибір ділянки під будівництво житла і господарських споруд. Найперше вони остерігались різного роду

«нечистих» місць — «токовища», бо в такій хаті все «голо стане, як на току» [14, с. 128] і «розпуття», бо «це ж погибель, не життє буде» («на перехреснім шляху усе ж свистуни збігаються, хоч злодії згукуються один з одним (то в їх найкраще місце), хоч чорти самі зкликаються на раду») [14, с. 129, 130]. Згідно з уявленнями місцевих жителів, поганим вважалась також те місце, де в минулому був сільський млин. Не наважувались споруджувати хату і на «смітничі кутковому» («за осороугою од людей не прудере очей») та «на збіжичі молодячій» («з бридкості всякої, з жадоби на всячину не вибрєде по свій вік»). Оминали вони і ті місця, «де вішалник був або вбито кого, замучено». Не зводили житла і на тих ділянках, «де нечистий клад є, або й чистий хай він буде, треба те місце обминати, бо достаток може й бути який в оселищі тому, ну, а випадки в господі будуть, проте страшні і ніколи ніхто тим не возрадується» [14, с. 130].

Непридатною для зведення будівлі вважалась і земельна ділянка, яка пов'язувалась з місцем перебування та діяльності демонологічних персонажів: «Часом же захопить хто те місце, де таки собі дідько який — не при хаті згадуючи — копошитись зачав, то там і кропило і кадило мало що pomoже: життя, може, на свій вік і хопить, а на дитячий або й далі, нічого й замишлять — зведеться ся рід свій на безріддя, на свій «край», на своє «годі» [14, с. 130].

Також «не добре, як чуже місце люде займають». Йдеться про місце хати, мешканці якої вимерли, що засвідчує цікава за змістом оповідка, яку автор статті передав устами своєї матері: «...Якось дослухав ся таки сам покойний батько ваш, що в світлицю хтось рипає у ночі. Будив і мене. Що ж? Чуємо, що щось пішло у світлицю, підемо, нікого немає і назад же не йшло ніхто. Я не втерпіла і похвалила ся попові. Піп тоді старий був і гарно жив з нами. [...] Він і порадив: «Хату, — каже, — посвятить і в ту першу ніч, коли посвятите, посійте мякинами по хаті, то зараз і видко буде ті сліди, хто по хаті ходить». Ми так і зробили. Тільки шо рипнуло і, чуємо добре, пішло з сіней у світлицю, ми зараз у слід за ним. І що ж? Дитячі ніжинятка прямо од порога до самого покутя йдуть, а там Бог знає, куди воно ділось те, що тими ніжинятками ішло. Здвигнули ми плечима та й годі! Більш воно не рипалось уже, бо так і піп казав, що хату освя-

тите, то одну ніч тільки і навідаєть ся, а більше не буде вже ходити» [14, с. 128].

Словом, більшість народних повір'їв і прикмет українців Чигиринщини, пов'язаних з вибором місця під новобудову, мала аналоги в населення інших місцевостей України, слов'ян загалом [40].

Визначившись з певною земельною ділянкою для житла чи господарської споруди, селянин обов'язково ще «тестував» її, тобто перевіряв з погляду ритуально-символічної цінності. Згідно з етнографічними матеріалами Марка Грушевського, українці Чигиринщини перевіряли «чистоту» місця під нову споруду ірраціональними методами — за допомогою гадання чи ворожіння. Зокрема, у статті йдеться про використання двох речей неживої природи (зерна і води) та спостереження за змінами їх якісних і кількісних властивостей під впливом певних чинників.

За оповіддю Грушихи, гадання із зерном відбувалось за такою схемою: «Взяли (майстри. — М. Г.) [...] жита, одміряли по три-дев'ять зернинок і понасіпали по кутках, де має саме хата бути і кажуть: «Хай перележить троє сутків. Як місцина ця щаслива, то купки цілі будуть — хай і худоба ходить коло їх, не зачепить. Инколи, то ще і побільшає у купці пашні цієї, як дуже щасне місце. Як же нещасливе, то і купки поменчають, і порозгрібає щось їх за ніч, або і не стане десь купок». Понасіпали і купки були цілі» [14, с. 128].

Для більшої вірогідності одержаних результатів це саме місце перевіряли ще за допомогою води: «Одмірили в штукан три-дев'ять ложок води і поставили на порозі. Замічали так само три ночі і води однаково було» [14, с. 128].

Зерно (хліб) і вода є одними з найпоширеніших предметів неживої природи, які українці використовували для з'ясування придатності вибраного місця під новобудову [7, с. 59; 30, с. 269—270; 37, с. 101—108]. Прикметно, що, крім автохтонів Чигиринщини, по тридев'ять зернин жита сіпали на кожну купку та дев'ять ложок води лили у чарку мешканці Лубенщини (Полтавщина) [27, с. 171], територія якої також належить до Середнього Подніпров'я як етнографічного району Південно-Східного історико-етнографічного регіону України. Описані способи гадання дослідники пов'язують з поширеними у минулому різними віруваннями про покійних предків та їх пошануванням [37, с. 109—113].

З померлими родичами тісно пов'язаний ще один ірраціональний метод з'ясування «чистоти» місця, який побутував на Чигиринщині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. — на основі сновидінь. Точніше, господар чи господиня майбутньої оселі мали тричі переночувати на місці покуття майбутньої хати і таким способом визначити його пригожість для щасливого життя [14, с. 130]. Описаний Марком Грушевським звичай цінний, передусім, тим, що є рідкісним у науковій літературі. Скажімо, Л. Шевченко, добре обізнана з працею уродженця Черкащини, нічого не згадала про цей звичай у своїй статті. Ні словом не обмовився про цей метод визначення «чистого» місця для новобудови відомий московський етнолінгвіст Олександр Гура у статтях «Сновидение» і «Сон», опублікованих у п'ятому томі фундаментального видання «Славянские древности» [15; 16]. Лише один факт про вибір місця для хати відповідним способом описав Р. Сілецький. Зокрема, дослідник зафіксував його у с. Дорошівка Вознесенського району Миколаївської обл. [37, с. 108], тобто також на теренах Південно-Східного історико-етнографічного регіону України. Відомо також, що велике значення надавали змісту сновидінь під час гадання про чистоту земельної ділянки під нову будівлю серби та поляки [40, с. 256].

Загалом же аналіз матеріалів уродженця с. Худолівка Чигиринського повіту засвідчує, що місцеві українці практикували комбінацію різних предметів (жито, вода) і способів дії під час «тестування» місця під новобудову.

Третій блок питань дослідження Марка Грушевського охоплює 9—13 оповідки, що стосуються самого процесу будівництва. Зокрема, у народному переказі «Стягання на хату» автор описує заготівлю будівельних матеріалів. З етнографічного погляду найбільшу цінність становлять назви конкретних будівельних складових, з яких зводили каркас житла («слупи», «ощепини», «зязь», «крокви», «лати», «околоті», «кулики», «парки» тощо). Згадуються тут і частини самої хати та її інтер'єру, які виготовляли з дерева («деревні»): одвірки, двері, вікна, «лутки», «піл», лави, полиця. Дослідник зазначив, що місцеві селяни накривають будівлі не лише околотами, а й очеретом. Крім цього, у цій же оповідці йдеться про соціально-економічні труднощі, які виникали у селян наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

під час добору якісного будівельного матеріалу, а також про толоку як важливу тогочасну форму взаємодопомоги: «Толокою робить люблять селяни, бо це і дружно, і весело, і дуже корисно — сьогодні одному толокою підсобили, а там другому і, виходе, всяк собі поміг» [14, с. 132]. Толока широко побутувала в інших етнографічних районах України, особливо під час спорудження каркасно-валькованих будівель [39, с. 997—1001].

У наступних народних оповідках описується процес самого будівництва житла. Зокрема, згідно з традицією, господар наймав переважно двох майстрів, один з яких був старшим і відповідав «за всячину». Початок роботи вони починали з чарки та доброго слова: «Дай Боже курінь цей зпасту у добрім здоровлі і у добрім здоровлі і пожити в йому». «Хай Бог дає час добрий!» [14, с. 132] — звучало у відповідь. Відтак майстри обробляли деревину.

Саме заснування споруди мешканці Чигиринщини називали «закладчиною» або «підйомкою». Цей вид роботи традиційно починали також із чарки чи сніданку і доброго слова: «Пошли, Боже, щоб і місце було гоже, і хата щаслива, і тим, хто в хаті, щастя і вік довгий» [14, с. 132]. Для всієї Черкащини та півдня Полтавщини, які належать до Середнього Подніпров'я, характерне житло на сохах («слупах») «у заміт» («у закидь», «під закидню») [34, с. 209]. Тому і скликали толоку. Найперше всі присутні, перехрестившись, брали покутного стовпа і несли його до ями, у яку господарі заздалегідь кидали «хліб, сіль, зерно, гроші, а також камінь або вугіль — таке, що не зогніє». Каменюку або гроші заставляли кидати малих дітей, «бо дітям вік довший і довше буде памятати, і діти таки легші на руку і щасливіші» [14, с. 132—133]. На покутній «слуп» майстер ще прибивав дерев'яного хреста, якого замазували глиною, коли валькували стіни хати.

Закопавши у землю всі стовпи, зверху їх з'єднували платвами («ощепинами»), а відтак примощували сволок. З тексту розвідки Марка Грушевського випливає, що останнього господина перев'язувала хусткою. Хусткою перев'язували і старшого майстра, а багаті селяни — всіх запрошених майстрів. Головному майстрові належала і хустка, яку відв'язували від сволока після того, коли його встановили на місце. Автор також зауважив, «що заміток на закладчині не має інших, а тільки боять ся ото дуже майстрів, щоб не

заклали хати на яке горе і через те годять дуже їм» [14, с. 133]. Словом, на відміну від зрубного житла, заснування якого супроводжували численні звичаї, обряди і вірування [30, с. 270—281; 37, с. 229—237], зведення основи помешкання каркасно-стовпової конструкції чи на сохах не відзначалося значною кількістю звичаїв та обрядодій.

Вони супроводжували інший вид будівельних робіт — процес валькування і мазання хати, для яких обов'язково збирали толоку. Марко Грушевський описав майже десяток звичаїв, обрядів, вірувань та повір'їв, які стосувалися початку валькування.

Цюнайперше, як зазначив автор, ніхто і ніколи не почне цю роботу на «гнилій квартирі» (третьої декади місяця), «бо хата буде і сира, і холодна». Якщо ж не мали можливості змінити цей час, то господиня заздалегідь (до третьої декади) вимазувала глиною всі кути в хаті, «а вже після цього мажуть і на гнилій квартирі, — хата буде вже суха і тепла» [14, с. 133].

Перший вальок із глини обов'язково «повинна класти стара баба — така, що дітей у неї вже не буде, сказать: цигани минулись у неї, це на те, щоб «нечисти» в хаті ніякої не було — блошиць, тарканів тощо» [14, с. 133]. Якщо такої жінки не було, то першого валька клав один з чоловіків. Щоби не протестували проти цього «мазалниці», заздалегідь (за день—два) перший вальок клав «хто трапить ся з старих людей» [14, с. 133]. Словом, як і в родильній обрядовості, початок валькування у новій хаті було пріоритетною сферою жінки недітородного віку.

Перший вальок завжди клали зі середини приміщення на місці покуті, «щоб звідси усе добре починалось», причому примощували його «небезпримінно під співи, щоб веселощі зачались і в життю господарів хати» [14, с. 133]. Від покуті починали будівництво житла і в інших місцевостях України [30, с. 272, 274; 37, с. 229—234]. Відтак цей вальок прикладали іншим і мав це зробити найбільший приятель власників майбутньої оселі, бо «по цьому багато йдеть ся вдачі хати господарам» [14, с. 133].

Нарешті, в перший вальок обов'язково замішували «шерсть з худоби всякої, піря з птиці всякої, пашні будлі-якої і часом і свяченого чого, як от ладанцю, дарничку, паски тощо, це все про ту худобку, щоб велась, дбаєть ся та про почесність господи» [14, с. 133].

Оповідку «Хату мажуть» Марко Грушевський завершує такими словами: «Заміток є і більше, але ці — більш показні: їх дужче і глядять ся, бо то багато хатню житку господарів виправдовують тим, що «на мазалницях» так поведено було діло» [14, с. 133].

Невеликим за обсягом, але унікальним за змістом, є народний переказ «Піч бють», в якому йдеться про виготовлення традиційного опалювального пристрою — варистої печі. Справа в тому, що в усіх сучасних наукових дослідженнях, які безпосередньо стосуються системи опалення народного житла українців, згадуються лише чоловіки як майстри-пічники («майстри-печкарі», «майстри до п'єців») [31, с. 230; 35, с. 147; 36, с. 234—236]. Не заперечує цього і автор статті «З життя селян на Чигиринщині», коли зазначає, що «мулярами бувають і чоловіки — але це зрідка» [14, с. 133]. Цим ремеслом вони почали займатись зовсім недавно — з поширенням цегляної печі і груби. «Вікова і дешева піч — бита. Коло неї захожують ся самі старі баби, що ще при здоровлі, остаркуваті молодіці. Збиття печі — це важке діло, але і святне якесь» [14, с. 133], — наголосив Марко Грушевський.

Що привертає увагу у процитованому? По-перше, зведенням варистої печі займалися лише жінки певного віку — «старі баби» та «остаркуваті молодіці», тобто із значним життєвим досвідом, зокрема й у сфері куховарства. По-друге, сама робота під час биття печі була для них своєрідним «святком», хоча б тому, що тоді вони співали, стрибали, танцювали тощо. Не викликає сумніву і їхня компетентність, позаяк в оповідці далі йдеться: «Одна од одної жінки знають, якої саме глини треба роздобути, як ту глину вимісують, скіко в неї черепа, каміння, залізчяча потовченого треба всипати. Це все їх наука, одна од одної переймана (курсив автора. — М. Г.)» [14, с. 133]. Інакше кажучи, цими словами автор засвідчив, що на Чигиринщині жінки зводили печі віддавна. Для цього вони скликали толоку — «не багато [...] — душ пять — коли все знаючі дуже баби та дужі» [14, с. 134].

Під час праці жінки дотримувались і певних неписаних правил. Зокрема, піч починали бити до сходу сонця, «щоб хліб був як сонце», а викінчивши її, найстарша з-поміж них перехрещувала челюсті й промовляла: «Господи благослови і Духу святий» — «щоб страва всяка була смашна» [14, с. 134].

Як уже зазначалось, у сучасній етнографічній літературі зведення опалювальних пристроїв уважається прерогативою чоловіків-майстрів. Про причетність жінок до биття варистої печі згадувала лише Л. Шевченко. Зокрема, дослідниця використала матеріали Марка Грушевського, уточнивши, що піч починають «мазати до сходу сонця (Чернігівщина), а на Полтавщині (с. Багачка)⁵ «вбиває піч» бабуся уночі або вечером» [43, с. 91]. Відтак дослідниця зробила один важливий висновок: «Цей звичай може виразно вказати на останки культу домашнього вогнища і ролі жінки, що стояла на сторожі домових звичаїв і пильно охороняла їх» [43, с. 91].

Народознавчі матеріали Марка Грушевського є цінними не тільки з цього погляду, вони дають поживу для уточнення наукових гіпотез і тез стосовно виникнення та розвитку різних опалювальних приладів. Скажімо, для сучасних етнологів безперечним фактом є те, що висота платформи, на якій стояла вариста піч, визначалася зростом господині (оптимальною вважали висоту по пояс — «по пуп», бо тоді було зручно поратись біля опалювального пристрою) [33, с. 272—274; 36, с. 233—235]. Зазначену висоту приладу могли встановити передусім жінки, причому не лише на правах господині хати, але і як «майстри-пічники». Це наше припущення не позбавлене сенсу, позаяк дослідники виділяють два етапи розвитку опалювальної камери варистої печі: у XII—XIII ст. побутували печі круглої (спорадично овальної чи підковоподібної форми) із зовнішнім діаметром 1,0—1,5 м та товщиною стінок у нижній частині 20—30 см, а вище — не більше 10—15 см. У XIV—XVI ст. поширюються печі кубічної форми (з плоским дном) [32, с. 143—144], на якій уже можна було спати.

Матеріали Марка Грушевського засвідчують, що на початку XX ст. на теренах Чигиринщини варисті печі були круглі: «Печи ці круглі і комини теж заокруглені» [14, с. 134], тобто архаїчної конструкції, джерела якої сягають XII—XIII ст. Наукове зацікавлення становить й уточнення вченого, що стосується, з одного боку, загального вигляду традиційного опалювального приладу, з іншого — якості роботи місцевих жінок-майстринь: «... Скіко де хат не є розвалених,

⁵ Нині селище міського типу Велика Богачка Миргородського району Полтавської обл., яке також належить до етнографічного Середнього Подніпров'я.

а печі в їх стоять нерухомі. Дош, лиха година їх не бере, а щоб звести ту піч з того місця, то не иначе, як усю цілком зваливши на тачку добру (курсив автора. — М. Г.). Так бува, що хата третя уже на однім місці вистроювалась, а піч одна все служила і ще на вітрі довго гуляла, поки діти не побили, як громаків хотіли з неї наробити» [14, с. 134].

Глинобитну піч круглої форми, порівняно з опалювальним приладом кубічної форми, легше спорудити з технологічного погляду. Збереглися конкретні етнографічні свідчення ХІХ ст. про те, що її зводили самі господарі без чиеїсь сторонньої допомоги [32, с. 146]. Отож цілком можливо, що всі напівзакриті опалювальні пристрої у стаціонарному житлі, биті печі в селянських хатах пізнього середньовіччя та ранньомодерного періоду були справою лише жіночих рук.

Так чи інакше, але згідно з описами Марка Грушевського, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. типовим опалювальним приладом українців Середнього Подніпров'я була глинобитна піч, а сама її форма і конструкція сягають княжого періоду. Цей проміжний висновок небезпідставний, позаяк тоді ж склепіння варистої печі вибивали з «глини» («глею», «землі») в багатьох інших місцевостях України — на Поліссі, Волині тощо [32, с. 146, 158].

П'ятнадцята оповідка «Входини» стосується новосільних звичаїв, обрядів та повір'їв. Зокрема, автор статті «З життя селян на Чигиринщині» зазначив, що «ніхто ніколи не буде уходити в нове житище своє на якій іншій квариті, а тіко на підповні, коли місяць виповнюєть ся, бо то вже так замічають усі, що яка квартира, таке і життя буде: на молодіці — походитиметь ся і старий, не то молодий. На другій квартирі, саме на підповні — це вся добром наповнюєть ся, на ущербі, звісно, ущербить ся і на всячину» [14, с. 134].

Першим входила до нової оселі особа чоловічої статі, переважно старший син, або «хто найлюбіший з сім'ї», який забирав покутно ікону з старої хати і вносив її до нової та ставив також на покуть. «Хазяйка, або старша дочка, або хто з сусід покладе хліб і сіль на стіл і з столом хто двоє, або й скіко схоче, унесуть той стіл у нову хату і поставлять на місці на покуті. Хто є з старших у хаті, то скіко-б не було сім'ї, усяке щось уноситиме у нову оселю з старої» [14, с. 134]. Не вносили, за рідкісним винятком, «пе-

чево і варево [...] з старої печі», а готували в новій — після того, «як уже йкона і стіл поставлено буде в новій хаті».

Цього ж дня обов'язково зважали на різні прикмети. Так, завважували: якщо «весело, без оказій сей день пройде, то і все життя таке буде (в новій хаті. — М. Г.)». Найбільше селяни боялися цього дня нещасних випадків, «щоб на весь вік не завдались такі випадки» [14, с. 134].

Завершує статтю Марка Грушевського огляд господарських споруд, серед яких фігурують: погріб, хлів, повітка, комора, загорода (з накриттям і без неї), клуня, конюшня [14, с. 134—135]. Автор зазначив, що хата без хлівчика зветься «обхідчастою» (за «Словником української мови» Бориса Грінченка — «негородженою» [8, с. 31]), тобто убогою. Він же наголосив, що «заміток було і є багато коло жадної застроїчки». Позаяк в українській науковій літературі етнографічні відомості відповідного жанру дуже рідкісні, то праця уродженця Черкащини і з цього погляду корисна. Так, збудувавши хлів чи комору, за словами вченого, «зараз же обсіплять (споруду. — М. Г.) скаралущами з свячених крашанок і десь у стрісі уткнуть чогось свяченого, херувимського ладанцю, одрізачок од риз старих або що. Бува, й пришиптують щось» [14, с. 135]. Щоби вберегти худобу від зурочення, в корито кидали яку-небудь залізяку. «Клуню як строятъ, то під перший стовп насипають по зернині або три зернині, а то і по тридевять зернин усякої пашні, усього, що родить на землі, це щоб усячина родила і клуня ніколи порожньою не була» [14, с. 135]. Згадуються тут й інші прикмети і вірування, пов'язані з господарськими будівлями, а також деякі хліборобські звичаї та обряди.

Загалом же наш докладний аналіз засвідчує: стаття Марка Грушевського «З життя селян на Чигиринщині» є безцінним етнографічним, фольклорним та діалектологічним джерелом. Деякі фактографічні відомості, наявні у ній, унікальні для сучасної етнології, позаяк або відсутні в іншій науковій літературі, або вже втрачені людською пам'яттю назавжди. Наукова цінність цієї праці також у тому, що вона репрезентує духовну культуру українців правобережної частини Середнього Подніпров'я як етнографічного району, який досліджений народознавцями поки що дуже слабо.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі — ЦДА України у м. Львові). — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 33. — 147 арк.
2. ЦДА України у м. Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 371. — 145 арк.
3. ЦДА України у м. Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 372. — 137 арк.
4. ЦДА України у м. Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 374. — 135 арк.
5. Боряк О. Праця Марка Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» в контексті європейських досліджень / Олена Боряк // Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії. Зб. наук. праць. — Київ, 2014. — С. 179—185.
6. Глушко М. Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові / Михайло Глушко // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2012. — Вип. 47. — С. 6—16.
7. Гребінь І. Домівка в системі звичаїв та уявлень / Іван Гребінь // Українці: Історико-етнографічна монографія: у двох книгах. — Опішне, 1999. — Кн. 2. — С. 57—64.
8. Грінченко Б. Словарь української мови: у 4 т. / Борис Грінченко. — Київ, 1997. — Т. 3. — 506 с.
9. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський; вступ, ред., упоряд. Я. Левчук. — Київ, 2001. — 94 с.
10. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський; упоряд. тексту і автор передмови Я. Левчук. — Київ, 2006. — 253 с.
11. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський; упоряд. тексту і автор передмови Я. Левчук. — Київ, 2011. — 253 с. — (2-ге вид., стер.).
12. Г[рушевський] М. Дягтячи забавки та гри усяки. Зібрани по Чыгырынщыне кыивської губернии / М. Г. // Киевская старина. — 1904. — Год. 23. — Т. LXXXVI. — Июль-август. — С. 51—105.
13. Г[рушевський] М. З життя селян на Чигиринщині / Мр. Г. // Український етнографічний збірник. — Київ, 1914. — Т. 1. — С. 29—51.
14. Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині / Марко Грушевський; прим. М. Кучеренка // Пам'ятки України: історія і культура. — 2002. — № 2. — С. 127—135.
15. Гура А.В. Сновидение / А.В. Гура // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общей ред. Н.И. Толстого. — Москва, 2012. — Т. 5: С (Сказка) — Я (Ящерица). — С. 90—91.
16. Гура А.В. Сон / А.В. Гура // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общей ред. Н.И. Толстого. — Москва, 2012. — Т. 5: С (Сказка) — Я (Ящерица). — С. 119—122.
17. Дещо з біографії Грушевського Марка Федоровича / комент. М. Кучеренка // Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії. Зб. наук. праць. — Київ, 2014. — С. 198—206.
18. Кримський А. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Відтворення з авторського макету 1930 р. / Аг. Кримський; автор передм. А.Ю. Чабан. — Черкаси, 2009. — XVI + 438 + 10 с.
19. Кузеля З. Від впорядчика / Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1906. — Т. VIII. — С. I—VI.
20. Кукса Н. Культурно-просвітницька діяльність Марка Грушевського на Чигиринщині / Надія Кукса // Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії. Зб. наук. праць. — Київ, 2014. — С. 129—136.
21. Кукса Н. Творча спадщина українського етнографа і фольклориста Марка Грушевського / Кукса Надія // Матеріали до української етнології: щорічник. Зб. наук. праць. — Київ, 2013. — Вип. 12 (15). — С. 75—80.
22. Кучеренко М. Марко Грушевський: «Не тут і не всі часи» / Микола Кучеренко // Пам'ятки України: історія і культура. — 2002. — № 2. — С. 88—107.
23. Кучеренко М. Науковець і громадянин / Микола Кучеренко // Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії. Зб. наук. праць. — Київ, 2014. — С. 12—72.
24. Левчук Я. «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» М.Ф. Грушевського як явище української етнології та фольклористики / Ярослава Левчук // Літературознавчі студії: зб. наук. праць. — Київ, 2005. — Вип. 14. — С. 138—142.
25. Левчук Я. Перший український дослідник традиційної дитячої субкультури / Ярослава Левчук // Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії. Зб. наук. праць. — Київ, 2014. — С. 158—178.
26. Левчук Я. Післямова / Ярослава Левчук // Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. — Київ, 2006. — С. 216—231.
27. Милорадович В.П. Життє-бытє лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — Київ, 1991. — С. 170—341.
28. Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність / Тамара Пацай. — Львів, 2013. — 251 с.
29. Подоляка Т. Внесок Зенона Кузеля в підготовку до друку матеріалів Марка Грушевського з етнографії дитинства / Тамара Подоляка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2010. — Т. ССLIX: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 306—314.
30. Радович Р. Народна архітектура Старосамбірщини ХІХ — першої половини ХХ ст. (Житлово-господарський комплекс) / Роман Радович. — Київ, 2015. — 351 с.

31. Радович Р. Особливості опалювальної системи житла північно-західної частини Східної Галичини та південного заходу Волині (II пол. XIX — поч. XX ст.) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 1999. — № 2. — С. 224—231.
32. Радович Р. Поліська піч: особливості спорудження топочної камери / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2015. — № 1. — С. 143—160.
33. Радович Р. Поліська піч: специфіка формування опіччя / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2014. — № 2. — С. 270—291.
34. Свирида Р. Традиційне житло Шевченкової Звенигородщини / Раїса Свирида // На сторожі української народної культури. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Київ, 2008. — С. 207—211.
35. Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональні та світоглядні аспекти) / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2008. — Вип. 43. — С. 134—183.
36. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 230—247.
37. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Роман Сілецький. — Львів, 2011. — 426 с.
38. Сьомова К. Дослідження Марка Грушевського в царині традиційної української дитячої субкультури / К. Сьомова // Мова, історія, культура у лінгвокомунікативному просторі: зб. наук. праць. — Суми, 2014. — Вип. I. — С. 173—177.
39. Тарнавський Р. Толока під час будівництва в громадському побуті українських селян (друга половина XIX — перша половина XX ст.) / Роман Тарнавський // Народознавчі зошити. — 2012. — № 6. — С. 995—1009.
40. Узенёва Е.С. Закладка дома / Е.С. Узенёва // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общей ред. Н.И. Толстого. — Москва, 1999. — Т. 2: Д — К (Крошки). — С. 254—258.
41. Файник Т. Житло та доквілля: Будівельні традиції українців Карпат / Тетяна Файник. — Львів, 2007. — 205 с.
42. Федака П.М. Народне житло українців Закарпаття XVIII—XX століть / П.М. Федака. — Ужгород, 2005. — 352 с.
43. Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі / Людмила Шевченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — Київ, 1926. — Вип. 1—2. — С. 87—95.

Mykhailo Hlushko

LITTLE-KNOWN RESEARCH BY MARKO HRUSHEVSKY

This article is dedicated to a little-known ethnographic research done by Marko Hrushevsky called «From peasants' life in Chyhyryn» what deals with customs, rituals, beliefs, superstitions and sorcery connected with new house construction and moving into it. The author provides assessment of the scientific value and place of this research in general system of Ukrainian ethnology in late XIX — early XX centuries. Rare ethnographical data are analyzed in the article, for instance how to define a «pure» place for construction on the basis of dreams, elderly women's efforts to build traditional Ukrainian wattle and daub stove and others.

Keywords: ethnology, Marco Hrushevskiy, Dnieper Ukraine, folk building, customs, rituals, beliefs, superstitions.

Михайло Глушко

МАЛОИЗВЕСТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МАРКА ГРУШЕВСКОГО

В статье речь идет о малоизвестной этнографической разведке Марка Грушевского «Из жизни крестьян на Чигиринщине», которая касается народных обычаев, обрядов, верований, суеверий и гаданий, касающихся возведения нового жилища и вселения в него. Оценивается научное значение и место этой работы в общей системе украинского народоведения конца XIX — начала XX в., анализируются имеющиеся в ней редчайшие для этнологической науки этнографические сведения, в том числе и такие, как определение на основе сновидений «чистого» места для новой постройки, возведение усилиями лишь женщин преклонного возраста традиционной для украинского жилья печки и пр.

Ключевые слова: этнология, Марко Грушевский, Среднее Поднепровье, народное строительство, обычаи, обряды, верования, суеверия.